

A „Kutya” árnyékában

A tatárok és a délszláv országok a 13. század második felében¹

A most ismertetendő kötet szerzője, Aleksandar Uzelac a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa. Kutatási területe a középkori Szerbia, a nomádok jelenléte Délkelet-Európában, az Arany Horda balkáni befolyása (a balkáni mongol hegemonia időbeli határai a 13. század második fele és a 14. század közepe), illetve a szerb–bolgár kapcsolatok. A szerző doktori disszertációjában a mongolok balkáni politikáját vizsgálta. Az említett téma, az Arany Horda, a Balkán-félsziget, a bolgár és a szerb államok, a Palaiologoszok által kormányzott Bizánci Birodalom eseménytörténete, illetve a mongolokkal való kapcsolatrendszerük kevésbé ismert a magyar és a nemzetközi szakirodalomban. A magyar történeti irodalomban legutóbb Vásáry István érintette a kérdést angol nyelvű monográfiájában, amikor is az egyes balkáni államok katonai szervezetének nomád elemeit vizsgálta.² Uzelac felhasználta Vásáry munkáját, s általában el lehet mondani, hogy igen jól tájékozott a magyar források és szakmunkák terén is.

A most ismertetendő könyv jól felépített, összesen nyolc nagyobb és egy kisebb, összefoglaló jellegű fejezetből áll. A szerző a Bevezetésben előbb a korszakra vonatkozó hazai és idegen nyelvű forrásokat és szakmunkákat tekinti át, majd a vizsgált terület földrajzi adottságait és a korszakra vonatkozó alapvető fogalmakat ismerteti. Az egyes kútfőket eredetük szerint csoportosítja, megkülönbözteti a szláv, a latin („nyugati” és magyar) és a muszlim, „keleti” forrásokat. Az egyes forráscsoportokat is további részekre bontja. A szláv nyelven íródott kútfők közül a keleti óorosz évkönyveket (*letopiszok*) és délszláv forrásokat emeli ki. Utóbbiak közül az egyik legfontosabb *A szerb királyok és érsekek életrajza*, amelynek első részét Danilo érsek állította össze a 14. század első felében. Ez az egyetlen fennmaradt délszláv forrás a szerb uralkodók kapcsolatáról az északnyugati bolgár területekkel és Nogaj emírrrel. A latin nyelvű források közül a szerző felhasználta a földrajzilag is közeli Magyar Királyság krónikáit, Rogeriust és Spalatói Tamást, akiknek munkái a magyarországi tatárjárás megismerése szempontjából is felbecsülhetetlen értékűek. A muszlim történeti és földrajzi irodalom tárgyalása kapcsán pedig kifejti, hogy a legbővebb ismeretei a térségről a muszlim hatalmak közül a mamlúk Egyiptomnak lehettek, amely a korszakban intenzív kapcsolatban állt az Arany Hordával (*Bajbarsz-al-Mansúri* és *An-Nuvajri* egyiptomi történétírók nevét tartotta fontosnak itt kiemelni). A Balkán-félsziget földrajzi helyzetét ismertetve Uzelac külön kiemeli a Duna kulturális és gazdasági szerepét, valamint hogy a folyó elválasztotta a

1 Uzelac, Aleksandar: *Pod senkom Psa. Tatari i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka*. Beograd, Utopija, 2015. 324 p.

2 Vásáry, István: *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*. Cambridge, 2009.

térség államait a sztyeppétől és a nomádoktól. Kitér a kommunikáció és a hadjáratok szempontjából két fontos útvonalra: ezek közül az egyik a *Via militaris* vagy *Via diagonalis*, amely Belgrádot kötötte össze Konstantinápolyval, míg a másik a Nišig vezető *Via de Zenta*, amelyet a mongolok is használtak 1242 nyarán a Magyar Királyságból való távozásuk során.

A *Vihar Délkelet-Európa felett* című fejezetben Uzelac egy eseménytörténeti áttekintést ad a mongolok első megjelenéséről Kelet-Európában, a Kelet- és Közép-Európa ellen vezetett 1241–1242-es tatárjárásról, a Szerbiát és Bulgáriát ért mongol „kalandozásról”, amely a Konstantinápolytól nem messze, a frankoktól elszenvedett vereséggel zárult. Ezt követően képet kapunk *Dzsocsi ulusza*, az Arany Horda tatár állama kialakulásának egyes állomásairól (*A tatár befolyási övezet létrehozása*). Az események már a Balkán-félsziget államait is érintették, tudniillik egy kelet-európai nomád államalakulat tartós létével kellett számolniuk. A szerző tisztázza, hogy kezdetben az Arany Horda uralkodója is de jure függött a Nagy Mongol Birodalom Karakorumban székelő nagykánjától, amit a nagykán nevével ellátott éremleletek is tanúsítanak. Möngke Temür (1266–1280) uralkodása idején jelennek csak meg a saját névre veretett érmék, amelyeken már az uralkodó káni titulusa is szerepel, ezzel jelezve a jogi önállóságot.

A *kísértés ideje* című fejezet a bolgár és a szerb állam egymáshoz való viszonyát, valamint a szomszédos hatalmakhoz (Magyar Királyság, Nikaiai Császárság) fűződő kapcsolatukat tárja az olvasók elé. Uzelac a Második Bolgár Cárság feletti magyar jogigényre IV. Béla titulaturáját hozza fel bizonyítékkul, illetve a király johannitáknak címzett egyik oklevelét, amelyben a lehetséges ellenségek között a bolgárok is szerepelnek. A szerző a kelet-európai mongol invázió egyik számottevő következményének tartja a kunok betelepülését és asszimilációját a Balkán-félszigeten.

A következőkben az Arany Hordán belül egy önálló entitás, Nogaj „állama” megjelenéséről értekezik a szerző (*Nogaj és kora*). Nogaj emír az Arany Horda „szürke eminenciása” volt, szállásterületei a Dontól az Al-Dunáig terjedő térségben feküdtek, s emellett befolyását kiterjesztette az említett balkáni államokra, ami főként abban nyilvánult meg, hogy beleszólt az illető államok belpolitikájába, trónküzdelseibe. Nogaj hatalmának megalapozásában nagy szerepe volt a bizánci császárral, VIII. Palaiologosz Mihállyal való kapcsolatfelvételenek, ami az Arany Horda uralkodójától függetlenül történt.

Az *Állam az államban* című fejezetből kitűnik, a Dzsingisz kán törzséből (bordzsigin) származó emír jelentős szerepet játszott a kánválasztásokban is, ami végső soron az Arany Horda 13. századi történelmének egyik legfontosabb szereplőjévé avatta. Rendkívüli hatalmát mutatja Uzelac szerint a ’melik’ és ’uap’ titulusok megjelenése a neve mellett az arab és a szláv forrásokban. A szerző az európai források alapján megpróbál pontos képet alkotni Nogaj szállásterületének pontos kiterjedéséről, ehhez pedig a terület korabeli földrajzi adottságait is számba veszi. Az emír személyiségének bemutatásakor a szerb történész Nogajnak a muszlim valláshoz való hozzáállását vizsgálja, s kifejti, hogy a kor sok más szereplőjéhez hasonlóan a muszlim hit elfogadásában elsősorban pragmatikus szempontok vezettek, ami ugyanakkor a mongol hagyományokhoz való ragaszkodásából fakadóan nem vont maga után vallási türelmetlenséget más vallásokkal szemben. Ezt azzal támasztja alá, hogy Nogaj ortodox vagy nyugati keresztény vallású feleségei – mind Eufroszina, mind Jajlak³ –

3 A magyar szakirodalomban Kovács Szilviának jelent meg tanulmánya Nogaj nyugati keresztény feleségéről, Jajlak katonáról, akit még a ferencesek kereszteltek meg, s aki támogatta misszióikat. Kovács Szilvia: A ferencesek és Jajlak katun. In: *Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai*. Szerk.: Tóber Márta–Maléth Ágnes. Szeged, 2015. 151–162.

szabadon gyakorolhatták hitüket Nogaj udvarában. Nogaj legyőzése után a tatár befolyás meggyengült a Balkán-félszigeten.

Uzelac újra megerősíti, hogy a „Kutya”, azaz Nogaj balkáni befolyása a bizánci császárral kötött szövetségen nyugodott, amely 1282-ben VIII. Mihály halálával véget ért (A „Kutya” *árménykában*). Erre az emír székhelyén, Szakcsiban talált, Nogaj által kibocsátott érméket hozza fel bizonyítékként, amelyek görög nyelvű feliratai a Konstantinápolyval való szoros kapcsolatra utalnak. Másrészt erre mutat az a körülmény is, hogy 1285-ben tatár támadás érte a bizánci fővárost, ami a tatárok vereségével végződött. A fejlemények bemutatásakor – a térség nagyhatalmi viszonyainak ismeretében – a szerző külön kitér ezen időszak szerb–bolgár és bolgár–tatár kapcsolatainak történetére.

A kötet végén az *Egy korszak vége* című fejezet a Nogaj és egykori védence, Tokta kán közötti ellenségeskedést mutatja be a 13. század utolsó évtizedében, ami az előbbi vereségével végződött. Feltárja a kettejük közötti viszály okait, az Arany Hordán belüli különböző érdekcsoportok (muszlim, buddhista) rivalizálását, az eltérő oldalon való beavatkozásukat a két kereskedőállam, Velence és Genova közötti háborúban, Nogaj törekvését hatalmának formális elismertetésére, amiről ugyancsak érmék tanúskodnak. A továbbiakban leszármazottainak sorsát mutatja be a Nogajjal való leszámolást követően. A családhoz tartozók többnyire a nogaji befolyás alatt álló Második Bolgár Császárság területére menekültek.

A *Záró megjegyzésekben* – a korábbi fejezetekben vizsgált témák rövid összegzése mellett – a szerző hangsúlyozza, hogy a balkáni mongol befolyás nem járt együtt katonai megszállással, ugyanis a mongolok megelégedtek a legfőbb hatalom elismerésével és az adó beszolgáltatásával. A tatár befolyás sikere mögött a balkáni államok egységének hiányát nevezi meg.

A kötet a magyar vonatkozások szempontjából is figyelmet érdemel, elsősorban 1241–1242, a tatárok magyarországi hadjáratához kötődő események délkelet-európai kontextusával kapcsolatosan, valamint a magyar királyok Szerbiával és Bulgáriával fenntartott viszonya szempontjából. Ezenkívül képet kaphatunk a Mongol Birodalom hódítási stratégiájáról, a birodalomnak a határvidékén található országokkal fenntartott kapcsolatairól, amelyek során a mongolok nem törekedtek katonai megszállásra, hanem elegendőnek tartották a kívülről történő politikai-hatalmi beavatkozást. A könyvben megjelenített tudományos szempontok és eredmények hasznosíthatóak a Mongol Birodalom – vagy akár az Arany Horda – más peremterületeinek vizsgálata során is.

Szmutkó Sándor*

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskola medievisztika doktori programjának hallgatója (szmutko.sandor@gmail.com).

Kereskedők és intézmények a 16–19. században¹

A kötet egy több mint tízéves, a Trentói Egyetem Gazdaságtudományi Kara és a Bruno Kessler Olasz–Német Történelemkutató Intézet közötti együttműködés fontos állomásaként 2009-ben rendezett, az Alpokon átnyúló kereskedelem szereplőit és intézményeit bemutató konferencia előadásából készült tanulmányokat közli.² A két kutatóközpont közötti együttműködés már a múlt század hetvenes éveinek a végén elkezdődött, s azóta a Trentói Egyetem kutatói német kollégáikkal közösen számos publikációt jelentettek meg és több hasonló témájú konferenciát szerveztek.

Az első tanulmányban egy olyan – az 1993-ban közgazdasági Nobel-díjat elnyert Douglass North koncepciójára építő – alapvető kijelentés olvasható, amely kis túlzással az egész kötetre vonatkozatható. Eszerint a kora újkorban azokban a térségekben mutatható ki fokozott mértékű fejlődés, amelyekben sikerült megteremteni a piaci rendszer hatékony működéséhez szükséges intézményi háttérrel. Említhető itt a megfelelő jogi intézményrendszer, a gazdasági szabadság garantálása, a mai fogalmaink szerinti standardizálási törekvések, valamint a politikai önkénynek a gazdasági szférából történő visszazorítása.

A tanulmány az Alpok közép-keleti térségében kimutatható gazdasági tevékenységről nyújt átfogó képet. Az itteni gazdasági központokból (Verona, Bergamo, Bolzano/Bozen, Hall és Villach) működtetett üzleti hálózat kiterjedt az Adria északi térségére, Anconáig (Senigallia) bezárólag, délnyugati irányban magában foglalta Lombardiát és Toscanát, észak felé pedig aktív hálózat állt fenn a délnémet központokkal (Augsburg, Nürnberg, Ulm), Lipcsevel, valamint az osztrák centrumokkal (Bécs, Salzburg, kreamsi vásárok). A kötet bevezetőjeként szolgáló tanulmány hangsúlyozza, hogy a gazdasági tevékenységeket megőrkítő írásbeliségnek, illetve az azt végző jegyzőknek központi szerepük volt. A gazdasági szereplőknek – többek között – ennek köszönhetően állt rendelkezésére a megfelelő intézményi háttér. A tanulmány második részében ennek az írásbeliségnek a forrásairól, illetve az ezt célzó eddigi kutatásokról adnak áttekintést a szerzők (Bonoldi, Andrea–Leonardi, Andrea–Occhi, Katia: *Mercanti e mercati in area alpina: elementi per un confronto*, 7–28.)

1 *Interessi e regole. Operatori e istituzioni nel commercio transalpino in età moderna (secoli XVI–XIX)*. A cura di Bonoldi, Andrea–Leonardi, Andrea–Occhi, Katia. Bologna, Società editrice il Mulino, 2012. 334 p. (Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento. Quaderni, 87.)

2 Itt szeretnék köszönetet mondani prof. Andrea Bonoldinak, amiért rendelkezésemre bocsátotta a kötetet. A Trentóban végzett kutatásaimat a „Campus Hungary rövid távú tanulmányút felsőoktatási munkatársaknak” kutatói ösztöndíj segítségével folytattam. Köszönetet kell még mondanom Katia Occhinak a trentói levéltárakban és könyvtárakban végzett kutatásaim során nyújtott szakmai segítségéért.

A kötet további öt írását a forrásbázis szempontjából egy lazán összefüggő blokknak is tekinthetnénk, mivel mind az öt publikáció a bolzanói Kereskedelmi Bíróság (*Magistrato Mercantile*) anyagait vizsgálja. Andrea Bonoldi tanulmányának bevezető gondolata, hogy Észak- és Közép-Itáliában a jogrendszer expanzióját és a hivatali struktúra differenciálódását eredményezte a gazdasági törvények betartását, illetve a kereskedők közötti viták megoldását célzó törekvés. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy a jelentősebb centrumokat vezető „lokális kormányzatok” már a korszak elején létrehozták a gazdasági ügyeket intéző szervezeteket, vagy legalábbis egy külön ezzel a szférával foglalkozó bírói tisztséget hívtak életre. Bonoldi szerint a források közül kiemelt figyelmet érdemelnek azok a megoldási módszerek, amelyek a különböző üzleti szereplők közötti viták elsimítását szolgálták. A kereskedelmi és pénzügyi központokban követett jogi eljárások döntő szerepet játszottak a preindusztriális Európa gazdasági rendszerében. A 12–14. században Champagne volt az északnyugat-európai és a mediterrán régiók közötti gazdasági hálózat, valamint a Kelettel fenntartott kapcsolatok legfőbb centruma. Mindezzel együtt Champagne reprezentálja legjobban a fent említett jogi eljárásrendszert az említett korszakban. A továbbiakban a szerző Champagne idevonatkozó funkcionalitását Jeremy Edwards és Sheilagh Ogilvie koncepcióján keresztül mutatja be. A fejezet második felében visszatér a jog- és a gazdaságtörténet érintkezési területén elhelyezkedő kérdéskör általános kifejtéséhez.

A tanulmány második része a címben megjelölt témára fókuszál. A *Magistrato Mercantile* tagjait azok közül a kereskedők közül választották, akik a lokális szinten túlmutató kapcsolatokkal rendelkeztek. A tagság a német és az olasz kereskedők közötti szigorú rotációs elven alapult. Claudia Medici (Tirol grófnője), érzékelve a harmincéves háború okozta destabilizációt, 1635-ben a vásárokat is érintő speciális privilégiumat adományozott a városnak. Ennek részeként a gazdasági bíróságként funkcionáló kereskedelmi hatóság tevékenységét szabályozó jogi kereteket is konkretizálták. A bolzanói kereskedelmi bíró hivatalának anyagait több kutató is vizsgálta a közelmúltban. Bonoldi kutatása impozáns forrásbázison alapszik: az 1633 és 1850 közötti időszakból 13 ezer üzleti érintkezésből származó per anyaga maradt fenn.

A szerző kiemelten foglalkozik két rövidebb időszak anyagaival. Az 1630-as években, valamint a 17–18. század fordulóján vizsgálja a német és az olasz kereskedők részesedését a periratokban. Ennél még érdekesebb a forráscsoport tipizálása. Eszerint az iratok két legnagyobb csoportját a fizetési követelések (61, illetve 74 százalék); és az árúhitelek (21, illetve 15 százalék) alkotják. Bonoldi a vitás ügyek tárgyát is elemzi. A perek leggyakoribb okaként a hiteltörlesztés elmaradásából, valamint a csődből származó tartozásokat jelöli meg. A váltók részesedése jelentősen változik a két időszakban: míg az 1630-as években az ügyeknek csak 16 százalékát képezik, addig a századfordulón már a legnagyobb csoportként mutathatók ki (42 százalékkal). Mindez jól példázza, hogy az említett pénzforgalmi eszköznek milyen mértékben nőtt a jelentősége a korszakban. A szerző vizsgálja még a követelések pénzbeli értékét, valamint zárásként az üzleti szereplők hovatarozását. A rendelkezésre álló adatok szerint a leggyakrabban veronai, bolzanói, augsburgi, trentói, velencei és roveretói üzletemberek jelennek meg az elemzett anyagban (Bonoldi, Andrea: *Mercanti a processo: la risoluzione delle controversie tra operatori alle fiere di Bolzano*, secc. XVI–XVIII, 29–58.).

Stefano Barbacetto Bolzano gazdasági fejlődése szempontjából szintén kiemeli a kereskedelmi hatóság létrejöttének (1633) jelentőségét. A város kiemelkedően jó földrajzi elhelyezkedésének – a Brenner- és a Reschen-hágók irányából déli irányban ereszkedő útvonalaknak, illetve összeköttetésének az Adige és az Inn völgyével – köszönhetően már a korábbi évszázadok során a Tiroli Grófság üzleti centruma lett. A kissé talán hosszúra sikerült

bevezető után a szerző egy konkrét esetet vesz elemzés alá. Az ügy érdekessége, hogy az öt évet felölelő (1709–1714) iratokban említett egyik olívaolaj-szállítmány Francesco Tucci apát birtokáról származott. Az egyébként jogi doktor apát tanácsadóként is működött az udvarnál, és a Bécsbe útnak indított szállítmány „címzettje” saját maga volt. A közzétett adatokból mindenesetre a Lucca–Bolzano–Bécs vonallal leírható térségből valóban értékes információkat nyerünk (Barbacetto, Stefano: *L'olio lucchese dell'abate Tucci. Intorno alla giurisdizione del Magistrato mercantile di Bolzano*, 59–86.).

A következő tanulmány Bonoldiéhoz hasonlóan a forráscsoport általános elemzését végzi el. Egy általános bevezető után rövid, de az összefüggéseket kiválóan megvilágító alfejezetben az áruforgalom mögötti pénzügyi tranzakciókra térnek ki a szerzők. Hangsúlyozzák, hogy a kora újkori pénzügyi eljárások gyökereit a kereskedelmi forradalom időszakában kell keresnünk. A tanulmány második tematikai része a Milgrom–North–Weingast szerzőtrío által rendkívül improvizatív módon elsőként használt játékelmélet alkalmazhatóságát vizsgálja a bolzanói forrásokra vonatkoztatva.³ A fogolyelmélet alkalmazása során például a kereskedelmi jog teljesen új megvilágításba kerül. A gazdasági tevékenység erkölcsi megközelítésének, illetve a behaviorista személyiségelméletnek az ötvözését láthatjuk ezekben a fejtegetésekben, a játékelméletnek megfelelő és kissé néha bonyolultnak tűnő képletek alkalmazásával (Andreozzi, Luciano–Faillo, Marco–Gaffeo, Edoardo: *La magistratura mercantile della fiera di Bolzano (1635–1851): un'analisi economica*, 87–107.).

Az európai gazdaságtörténet kiemelkedő kutatója, Markus A. Denzel a kereskedelmi ágenseknek a 18. századi bolzanói vásárokon végzett tevékenységét vizsgálja. A kereskedelmi ügynökök szerepe meghatározó jelentőségű volt az európai gazdasági rendszerben. Nemcsak az árucseré szintjén működtek közvetítőkként, hanem a hitelszférában is nélkülözhetetlen volt a jelenlétük. Az egyre inkább imperszonálissá váló üzleti tranzakciókban egyre nagyobb jelentőségre tett szert a bizalmi faktor. Az ágensi tevékenységet részletesen szabályozták Bolzanóban, s ebben is nagy változást hoztak az 1633–1635. évi privilégiumok. A kereskedelem kiemelt jelentőségének köszönhetően évről évre nagy számban adtak be kérvényt a kereskedelmi bírósághoz ágensi tevékenység végzésére. Az 1720-as évektől már azt is részletesen szabályozták, hogyan lehet valakiből ágens. A továbbiakban Denzel kiterjedtebb üzleti tevékenységet végző ügynökök pályáján keresztül mutatja be ezt a szférát. A tanulmány második felében a konfliktusokat és azok megoldási módozatait vizsgálja (Denzel, Markus A.: *I sensali nelle fiere di Bolzano nel Settecento*, 109–136.).

Cinzia Lorandini megközelítésmódja áttételesen az Andreozzi–Faillo–Gaffeo által jegyzett tanulmányhoz közelít. Lorandini az üzleti bizalom szerepét elemzi a hitelezés és a pénzváltás területén. A 18. században nemzetközi szinten mozgó üzleti szereplők döntési mechanizmusában központi szereppel bírt, hogy milyen információkat tudnak „beszerezni” a piacon mozgó cégekről. Ilyen módon *bizalom* helyett valójában inkább megbízhatóságról beszélhetünk, amely központi eleme volt a céges döntéseknek. A szerző a trentói és a rovertói kereskedőknek a bolzanói *Magistrato Mercantile* anyagaiban fennmaradt ügyeit elem-

3 Milgrom és szerzőtársai a champagne-i vásárok jogi anyagaira alkalmazták először a játékelmélet(ek) idevonatkozó alfajait. Tanulmányuk központi gondolata, hogy az újkori modern állam felemelkedése előtt a (vásári) bírák voltak azok, akik érvényre juttatták a vonatkozó gazdasági törvényeket, illetve áttételesen ezek az „intézmények” ösztönözték az üzleti szereplőket szabálykövető viselkedésre, a kereskedők pedig a bírák tevékenységének köszönhetően tájékozódhattak potenciális partnerük megbízhatóságáról. Milgrom, Paul R.–North, Douglass C.–Weingast, Barry R.: *The Role of Institutions in the Revival of Trade: The Law Merchant, Private Judges, and the Champagne Fairs*. In: *Economics & Politics*, 2. (1990) 1. sz. 1–23.

zi. A kiemelt források messzemenő következtetések levonására sajnos kevésbé alkalmasak, mivel a közölt adatok szerint a két város kereskedőinek éves átlagban együttesen is alig több mint egy ügyük került bejegyzésre. Módszertani szempontból a tanulmány valódi értéke, hogy a függelék öt ábráján a kiemelt peres iratokban előforduló személyek és cégek közötti üzleti hálózatot mutatja be, mindezt úgy, hogy egyúttal időbeli síkon is ábrázolja az egyes ügyeket (Lorandini, Cinzia: *Informazioni e istituzioni: le basi di costruzione della fiducia nel commercio della seta trentino-tirolese tra Sei- e Settecento*, 137–170.).

A kötet további öt tanulmánya tovább tágítja a térbeli kereteket, a szerzők ezekben az írásokban már az északkelet-itáliai térség gazdasági viszonyait vizsgálják. Ezekben belül az első három tanulmány hasonló módszertani alapokat követ. Katia Occhi egy velencei kereskedő-vállalkozó, Tomaso di Vettor Tasca üzleti hálózatát elemzi. A Tasca család bemutatásából kiderül, hogy az üzleti és a rokoni hálózatok összefonódásának köszönhetően a Tascáknak – és így áttételesen Tomaso Tascának is – az ibériai térségben, Franciaországban és a német területeken is voltak kapcsolataik. Tomaso üzleti tevékenysége során inkább az észak-itáliai, az osztrák és a délnémet üzleti központokra koncentrált. Occhi munkájának külön értéke, hogy mintegy a vizsgált hálózatot követve bolzanói és velencei levéltári források mellett a Tiroli Tartományi Levéltár dokumentumait is elemzés alá vonta. A tanulmány zárásaként Occhi közli Tascának 1649-ben Velencében lejegyzett inventáriumát (Occhi, Katia: *Da Venezia a Bolzano: le attività commerciali del magistrato di fiera Tomaso di Vettor Tasca, 1624–1649*, 171–205.).

Francesco Vianello a Velence–Trentino–Tirol vonallal leírható gazdasági régiót vizsgálja a Capponi család, illetve a velencei Capponi–Pezzetta társaság tevékenységén keresztül a 16. század második kétharmadában. A Capponik eredetileg egy Cremia nevű kisvárosból származtak, üzleti tevékenységük Giovanni Capponinak köszönhetően lendült fel, aki azután, hogy letelepedett Velencében, a Pezzettákkal társult. Giovanni halála után a Capponik üzleti hálózatában az 1570–1580-as években is megmaradt az északi irány szerepe Trento, Caldonazzo, Bolzano és Hall súlyponttal. A tanulmány zárásaként egy 1594-es lista olvasható a Capponi-cég hitelezőiről. A korábban felsoroltak mellett viszonylag nagy számban jelennek meg partnerek Bressanone/Brixenből, Merano/Meranból, Roveretóból és Innsbruckból (Vianello, Francesco: *Mercanti di pianura e consumi di montagna. Aspetti del commercio tra la Terraferma veneta e l'area trentino-tirolese nel XVI secolo*, 207–229.).

Claudio Lorenzini a tolmezzói és venzonei gyökerekkel rendelkező Biancone család kapcsolatrendszerét vizsgálja a 16. század második felében és a 17. század elején. Az elemzés középpontjában Paolo Biancone üzleti és rokoni hálózata áll. A két hálózattípus érintkezési pontjait a Biancone és a Susanna családszövetségen keresztül mutatja be a tanulmány, amely emellett kitér egy 1602-es útleírásra. A szerző szerint a forrás jelentőségét az adja, hogy a Közép-Európa és Észak-Itália közötti, döntően az élőállat-exportra épülő úthálózat fontos szakaszait mutatja be (Lorenzini, Claudio: *Di Paolo Biancone e degli altri. Mercanti, reti commerciali e risore fra Valcanale e Canale del Ferro tra la fine del Cinquecento e il primo seicento*, 231–258.).

Aleksander Panjek a Görz–Gradiscai Grófság (Gorizia), valamint Karintia közötti üzleti és politikai kapcsolatrendszerét vizsgálta a borkereskedelem alapján. A tanulmány egy rendkívül hasznos térképet is közöl a Trieszt és a Tarvisio (Terfis) közötti úthálózatról a 17. század első feléből, jelölve egyúttal a vámhelyeket is. Nyugaton a térkép magában foglalja a Tagliamento-völgy északi csomópontját, Venzonét, illetve az Adriánál Aquileiát és Monfalconét is. Panjek a rendelkezésre álló források alapján két évet emelt ki (1645, 1675–1676), amelyekben az árupályák mellett a szállított bor mennyiségét, illetve az áru értékét elemzi

(Panjek, Aleksander: *Politiche e pratiche commerciali tra Gorizia e Carinzia: gli insuccessi della diplomazie del vino nel Seicento*, 259–287.).

A kötet záró tanulmánya, Werner Dobesch írása a Panjek által vizsgált térségben mozog, de már a 18. század második felében elemzi a tereziánus korszak vámrendeleteinek hatását a karintiai, a stájer, valamint a friuli és a karni régiók közötti kapcsolatokra. A dolgozat a korábbiaktól (is) kedvezőbb forrásadottságoknak köszönhetően rendkívül adatgazdag feldolgozás (Dobesch, Werner: *Verso nuovi lidi. Commercio e mercanti nell'area delle Alpi sud-orientali tra riforme daziarie teresiano-giuseppine e blocco continentale*, 289–310.).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a kötet írásai hozzájárulnak annak a – bevezető tanulmányban is említett – tételnek az igazolásához, miszerint a kora újkorban azokban a régiókban bontakozott ki nagyobb mértékű áruforgalom, ahol létrejött a szükséges intézményrendszer és a megfelelő jogi szabályozás. Az írásokban elemzett esetek ezt a sokszínű folyamatot mutatják be új megközelítésben.

Tózsza-Rigó Attila*

* A szerző a Miskolci Egyetem BTK Közép- és Kora Újkor Történeti Tanszékének habilitált egyetemi adjunktusa (3515 Miskolc-Egyetemváros, B/2. épület).

Társadalmi egyenlőtlenségek és elégedetlenségek a titói Jugoszláviában¹

Az 1980-as években Jugoszlávia súlyos gazdasági válságba esett, majd ennek következtében a gazdasági-társadalmi és idővel a nemzeti törésvonalak mentén egyaránt erősen megosztott országgá vált. E törésvonalak a történetírói megközelítésekre is hatást gyakoroltak, és befolyásolták a titói Jugoszlávia utolsó évtizedeiről és az erőszakos felbomlásáról szóló szakmunkákat. A Rory Archer, Igor Duda és Paul Stubbs szerkesztésében *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism* címmel 2016-ban megjelent tanulmánykötet e szemléletmód meghaladásaként a regionális és az etnikai különbségek, különbözőségek helyett az egy adott közösségen és osztályon *belüli* társadalmi differenciálódást és elégedetlenséget helyezi a vizsgálódás fókuszába.

A tizenegy történész és társadalomtudós (kulturális antropológus, szociológus, közgazdász) kilenc, terjedelmében és mondanivalójában egyaránt kiegyensúlyozott tanulmányt tartalmazó kötet a *Southeast European Studies* tizenkettedik részeként a nagy presztízsű angol *Routledge* kiadó gondozásában jelent meg. A Florian Bieber, a grazi Délkelet-Európa Kutatóközpont professzora szerkesztette sorozat deklarált célkitűzése, hogy meghaladja a Balkán-félsziget történetéhez kapcsolódó sztereotip, negatív és erőszakos képet. Ennek megfelelően köteteikben a térség történelmi folyamatait tágabb kontextusba helyezve, kurrens perspektívákra fókuszálva, valamint multi- és interdiszciplináris aspektust alkalmazva mutatják be, a történettudomány mellett a jog- és politikatudomány, a szociológia, az antropológia és a közgazdaságtan módszereit hívva segítségül. A jelen kötet ennek megfelelően az 1970–1980-as évek jugoszláv hétköznapijainak dilemmáira és ellentmondásaira összpontosítva (oktatási helyzet, lakásviszonyok, az életszínvonal alakulása, a társadalmi mobilizáció csatornáinak beszűkülése) az egyén és a társadalom, valamint az egyén és az állam viszonyrendszerére kíván reflektálni az újszerű és újonnan elérhető források alapján. Mindezzel a tanulmányok szerzői és a kötet szerkesztői Jugoszlávia társadalomtörténetének továbbgondolására és további tudományos vitákra kívánnak ösztönözni.

Habár a szerkesztők a tanulmányokat külön nem csoportosították egy-egy alfejezetbe, az írások sorrendje tudatos koncepcióra utal, az első négy tanulmány a jugoszláv társadalom egészére jellemző társadalmi jelenségeket, illetve azok egy-egy jellemző szegmensét járja körbe tudományos alaposággal. A szociológiából és kulturális antropológiából a Kaliforniai Egyetemen (San Diego) doktori fokozatot szerző Ana Dević a nacionalizmusok és a jugoszlávizmus fiatalokra gyakorolt hatását elemezve helyesen állapítja meg, hogy Jugoszlávia pozíciói a nemzetközi piacokon alapvetően változtak meg az 1980-as évek elejére: az ország gazdasági téren újra a perifériára került. Miközben a kedvezőtlen gazdasági és

¹ *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. Eds.: Archer, Rory–Duda, Igor–Stubbs, Paul. London–New York, Routledge, 2016. 198 p.

pénzügyi folyamatok kiélezték a regionális különbségeket és a tagköztársaságok közti ellentéteket, különösen a fiatalabb generációkra gyakoroltak kedvezőtlen hatást: az évtized végére a munkanélküliek 70 százaléka a 27 év alattiak köréből került ki. Identitáskeresésük azonban nem feltétlenül és nem azonnal manifeszta lódott az egymást kizáró nacionalizmusokban, sokkal inkább egyfajta jugoszláv tudat kialakulását eredményezte.

Dević fenti állítását három példa részletes bemutatásával támasztja alá. Egyrészt, a populáris kultúrában egyre népszerűbbé váló rockbandák gyorsan bővülő piaca a köztársasági határokon átnyúló, pánjugoszláv hálózatok kialakulását eredményezte, a zenészek is büszkén jugoszlávként definiálták magukat (lásd az ikonikus *Bijelo dugme* és *Zabrajeno pušenje* együtteseket). Másrészt, míg 1971-ben mindössze 200 ezren vallották magukat jugoszlávnak, a tíz évvel későbbi népszámláláson már 1,2 milliónyian, az 1985-ös közvélemény-kutatás becslése szerint 1,5 milliónyian – főképpen az etnikailag vegyesen lakott bosznia-hercegovinai területeken és a városok fiatalok. A tanulmány szerzője mindezt a Jugoszláv Kommunista Szövetségének vezetőségében megnyilvánuló, a jugoszlávizmussal egyre inkább ellenséges megnyilvánulásokra adott reakciókkal is összefüggésbe hozza. Harmadrészt, az 1980-as évek közepén végzett közvélemény-kutatások arra is utalnak látszanak, hogy a lakosság abszolút többsége (90 százalék) jónak vélte az interetnikus kapcsolatokat. Sőt a szövetségi vezetés gazdasági reformjait még az évtized végén is hasonlóan magas arányban támogatták (Horvátországban és Szerbiában 70 százalék, Bosznia-Hercegovinában 90 százalék). Az etnikai feszültségeket a mindennapi életben az 1980-as évtized végéig nem érzékelték, bár a párt- és állami vezetés ezzel ellentétes nyilatkozatairól természetesen tudomással bírtak. A kialakult gazdasági nehézségekért a „másik” etnikai csoport vádolása a médiában csak 1987–1988 fordulóján vált domináns témává – mindez a recenzens szerint két 1986-os eseménnyel, az úgynevezett *akadémiai memorandum* kiadásával és Slobodan Milošević szerbiai pártvezetővé választásával is összefüggésben állhatott. A nacionalizmus hirtelen előtérbe kerüléséért a felelősséget Dević nagyrészt az értelmiség hozzáállásában látja, miközben „rémisztő iróniaként” értékeli, hogy mindez akkor történt, amikor a fiatal generációk önazonosságukat egyre növekvő mértékben a transznemzeti és a pánjugoszláv eszmékben találták meg (Dević, Ana: *What nationalism has buried: Yugoslav social scientists on the crisis, grassroots powerlessness and Yugoslavism*).

A jugoszlávizmus közös identitásteremtő lehetőségeit és az egymást kizáró nacionalizmusok közösségromboló hatását bemutató írást Brigitte Le Normand tanulmánya követi, amely a vendégmunkások mint transznacionális jugoszláv munkásosztály egyes aspektusait járja körbe. A kanadai történész a jugoszláv vendégmunkásokat (*gastarbajteri*) olyan diverz hátterű csoportként definiálja, amely hasonló közös tapasztalattal és a fennálló jugoszláv rendszer hitelére káros hatású frusztrációval rendelkezett. Helyesen állapítja meg, hogy a vendégmunkások intézménye kezdetben hasznos szelepet töltött be a társadalmi feszültségek levezetésében, később azonban már a szocialista berendezkedés erőzőjét okozta, tekintve hogy reális alternatívát kínált a hivatalos gazdasági modellel szemben, az egyén szintjén pedig olyan vágyakat indukált, amelyeket a jugoszláv állam már nem tudott kielégíteni. A recenzens újszerűnek értékeli, hogy Le Normand a levéltári források és az oral history módszerén túl a Jugoszláv Filmarchívum 1964–1982 közötti filmjeit is bevonta elemzése tárgyába, sőt azokat a portugál filmművészet hasonló tematikájú alkotásaival is párhuzamba állította. A jugoszláv rendezők egyébként a vendégmunkásokat általában önző, túlonat ambiciózus, a jugoszláv társadalomra veszélyes elemekként ábrázolták, bár a rendszerkritikusabb munkák érzékeltették áldozatvállalásaikat és burkolt rendszerkritikát is megfogalmaztak, összességében azonban egyáltalán nem sikertörténetként jelentek meg (Le Normand, Brigitte: *The gastarbajteri as a transnational Yugoslav working class*).

Rory Archer tanulmányában a társadalmi egyenlőtlenségek egy újabb jellemző megnyilvánulására, az 1980-as évek belgrádi lakásviszonyaira hívja fel az olvasó figyelmét. A magyar olvasó számára legkönnyebben talán tanácsi lakásokként értelmezhető társadalmi tulajdonú ingatlanokból ugyanis éppen az azokat építő és szegényebb munkások részesültek legkevésbé, maga a kiutalás módja pedig a korábban is meglévő patrónus-kliens viszonyrendszert rögzítette. Miközben Belgrád lakásainak megközelítőleg fele volt társadalmi tulajdonban, abban csak a fővárosi munkásosztály fele lakott (a szakképzetlenek 20 százaléka, a szakmunkások 22 százaléka), szemben a politikai vezető állásokat betöltők 80 százalékaival, sőt ez utóbbi réteg gyakran saját második ingatlannal, magánlakással is rendelkezett (amelyet busás áron munkásoknak adott ki, a törvényesség határát súrolva, albérletbe). A társadalmi tulajdonú lakások esetében – a fentiekből egyértelműen következően – földrajzi elkülönülést is megfigyelhetünk: míg a gazdasági, a társadalmi és a politikai elit lakta negyedekben 70–90 százalékos volt az arányuk, a hagyományosan munkásnegyedekben az ingatlanoknak mindössze 38–45 százalékát alkották. Miközben számos példán keresztül rámutat a rendszer nagyszámú ellentmondására, Archer többször, egyébként helyesen, jelzi, hogy a fenti anomáliák nem csak a főváros esetében voltak megfigyelhetők, és a problémát a korszak társadalomkutatói is észlelték, de érdemi megoldás nem született. Sőt, a városi lakásépítés lelassulása mellett a növekvő városba áramlás csak tovább súlyosbította a helyzetet, így az 1970–1980-as évek fordulójától a városokban többen laktak szegényebb körülmények között, mint a falvakban. A kontrasztot pedig a tengerpartokon, hegyi nyaralóhelyeken épült számos nyaraló (*vikendica*) még inkább láthatóvá tette (Archer, Rory: *‘Paid for by workers, occupied by the bureaucrats’: housing inequalities in 1980s Belgrade*).

Az általánosabb témákat követően három tanulmány az etnikai alapú elkülönülés (*ethnicised differentiation*) témaköréből villant fel egy-egy példát. Julija Sardelić, a firenzei European University Institute posztdoktora a roma kisebbség sajátos helyzetét vizsgálja. Mint ismeretes, a romákat Jugoszláviában etnikai kisebbségként tartották számon, integrációjukra viszonylag nagy hangsúlyt helyeztek, mindez azonban Sardelić szerint nem jelenti azt, hogy tisztán etnikai fogalmakkal le lehetne írni a jugoszláv társadalomban betöltött helyzetüket. Úgy véli, hogy a kisebbséget gazdasági-társadalmi és etnikai egyenlőtlenségek egyaránt sújtották. Mintegy esettanulmányként, a szlovéniai lapok cikkeit elemezve arra a következtetésre jut, hogy a romákra nemcsak etnikai, hanem kulturális értelemben is *másként*, deviáns, problémás csoportként tekintettek; gazdasági-társadalmi helyzetüket „roma életmódként” kulturálisan újraértelmezték. A jugoszláviai romák a látszólagosan kedvező helyzet ellenére azonban még etnikai értelemben sem foglaltak el más kisebbségekkel összehasonlítható pozíciót, Jugoszlávia felbomlását követően pedig még rosszabb helyzetbe, az állampolgársággal nem rendelkezők státuszába kerültek (Sardelić, Julija: *Roma between ethnic group and an ‘underclass’ as portrayed through newspaper discourses in socialist Slovenia*).

Isabel Ströhle egy gazdasági értelemben szintén alsóbbrendű társadalmi osztály (*underclass*), a koszovói falusi albánok kérdéskörét vizsgálja. Tanulmányában rámutat arra, hogy a modernizáció éppen akkor érte el ezt a meglehetősen elszigetelt réteget, amikor Jugoszlávia egyre súlyosabb gazdasági és társadalmi válságba került. Az albánkérdés kiéleződésének és az etnikai radikalizálódás egyik okát a Regensburgi Egyetem kelet- és délkelet-európai történelmével foglalkozó tanszékének előadója ebben látja. Alátámasztani látszik ezt az is, hogy az 1990-es évek albán ellenállási mozgalmi területileg éppen a gazdaságilag leginkább elmaradott vidékeken voltak a legerősebbek (Ströhle, Isabel: *Of social inequalities in a socialist society: the creation of a rural underclass in Yugoslav Kosovo*).

Goran Musić egy lokális közösség, Belgrád Rakovica negyedének munkásságának radikalizálódásán keresztül a szerb nacionalizmus felerősödéséhez szolgál fontos mikroszintű vizsgálatokkal. A szerző több helyen pontosítja a szerb munkásmozgalom és a Szerbiai Kommunista Szövetsége közt meglévő, eddig kevésbé árnyaltan elemzett kapcsolatot, miközben rámutat a mikroszinten, a gazdasági reformok kapcsán folytatott vállalati viták és a makroszinten, Jugoszlávia alkotmányos berendezkedéséről folyó viták összetett kapcsolatára. Való igaz, hogy a spontán szerveződő 1988. október 4-i tüntetésen a rakovicai munkások egyedül Slobodan Miloševićet nem fűtyülték ki, de nem automatikusan és nem minden rezerváltság nélkül sorakoztak fel a támogatói sorában. A munkásosztály és a szerb nemzet – a médiában megjelenő sematikus kép ellenére – a hivatalos pártnyelvben csak az 1990-es évek elejére vált egymás szinonimájává (Musić, Goran: *They came as workers and left as Serbs: the role of Rakovica's blue-collar workers in Serbian social mobilisations of the late 1980s*).

A kötet zárásaként egy-egy tanulmány erejéig a szerzők a populáris kultúra és a fogyasztói társadalom témakörét járják körbe. Ana Hofman és Polona Sitar az 1970–1980-as évek celebjeinek világába kalauzolja el az olvasót, és megismertet a különösen a városba áramló falusi népesség körében népszerű, a népzene és a popzene elemeit ötvöző zenei stílus (a későbbi *turbofolk*) énekesnőinek ambivalens társadalmi státuszával, önképével és felemelkedési stratégiáival. A gjccsbe hajló műfaj sztárjai egyszerre szimbolizálták a szocialista egyenlőség nőideálját és a sikeres kapitalista vállalkozó figuráját, pontosabban fogalmazva mindkét elvárásnak meg kellett felelniük. Mindez komplex és rugalmas alkalmazkodási stratégiák követésére ösztönzött. Egyéni társadalmi státuszuk emelkedésével identitásuk és önpozicionálásuk is jelentősen módosult, miközben egyfajta kortárs tündérmese hőseiként az egyébként éppen ekkor jelentősen átalakuló és saját identitását kereső társadalom mítoszait és ideáit is megtestesítették (Hofman, Ana–Sitar, Polona: *Buy me a silk skirt Mile!* *Celebrity culture, gender and social positioning in socialist Yugoslavia*).

Igor Duda a turizmus, a fogyasztói kultúra és a haladásba vetett hit kérdéskörét boncolgatja az 1969–1971 között futó, a jugoszláv társadalom elé görbe tükröt tartó *Naše malo misto* (Kisvárosunk) tévésorozat részeinek elemzésével. Az elképzelt dalmáciai város lakói egy-egy tipikus jugoszláv személyiséget formáznak meg, a humor, a szatíra és az ironia segítségével olyan mindennapi életjelenetekkel foglalkoznak, amelyek a magyar olvasó számára is ismertek lehetnek (a béremelés kérdése, a munkásüdülők nyújtotta olcsó üdülési lehetőség és a társadalmi szocializáció, a nyaralóhelyek szegényes infrastruktúrája, a külföldi, jelen esetben olaszországi bevásárlás és a könnyen korrumpálható határőr figurája – hogy csak néhányat említsék). Mindezek révén a tanulmányban a jugoszláv – és talán nem csak a jugoszláv – társadalom korabeli kispolgári aspirációit ismerhetjük meg, eleveníthetjük fel (Duda, Igor: *When capitalism and socialism get along best: tourism, consumer culture and the idea of progress in Malo misto*).

A kötetet olvasva pedig a szerzők és a szerkesztők együttes célkitűzésének megfelelően fontos adalékokkal gazdagodnak a titói Jugoszlávia késői időszakára és annak társadalmára, társadalmi rétegzettségére vonatkozó ismereteink. Mindeközben az újszerű források beemelésével az egy adott társadalmi osztályon és közösségen belüli differenciálódással, az egyéni és közösségi stratégiák, útkeresések dilemmáival, problémáival is szembesülünk. A mikroszintű vizsgálódásokból a kötet végére egy jugoszláv összkép is kirajzolódik.

Vukman Péter*

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történelmi és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének habilitált egyetemi adjunktusa (6722 Szeged, Egyetem u. 2.).